

הציונות הדתית והמזרחים - מאז ועד היום

מערכת היחסים בין הציונות הדתית ובין המזרחים עברה דרך ארוכה, ששורשיה בתחושות הנאורות האירופיות של המאה התשע-עשרה, וסופה בזקיפת הקומה של הזהות המזרחית ובתהליכים של התקרבות והכרה. אשכנזיותה של הציונות הדתית עדיין איננה נחלת העבר, אך יש לראות ולהוקיר את השינוי שהתחולל ביחס אל המזרחים במרבית שדרותיה

חשו כבני תרבות אירופה (גם אם חלקם, בעיקר במזרח אירופה, רק החלו באותה עת לפסוע במשעולי ה"נאורות"), והפנימו את תחושת העליונות של המערב על ה"ילידים" בני המזרח - פגאנים, הינדואים ומוסלמים. עליונות זו באה לידי ביטוי גם כלפי ה"ילידים" בני הדת היהודית - יהודי ארצות האסלאם, והדבר הביא ליחס של ריחוק והסתהיגות מהם. עם זאת, תחושת שותפות הגורל היהודי הביאה יהודים אירופים לא מעטים לנסות "להעלות" את יהודי ארצות האסלאם ממעמקי ה"בערות" אל מרומי ה"נאורות". יהודים אירופים נלחמו על זכויותיהם הפוליטיות והמשפטיות של היהודים ה"ילידים", ואף הקימו רשת חינוך אירופית עבור ילדי היהודים (כ"ח, או בשמה הצרפתי - "אליאנס"). אם רק ייחשפו לעולמה של אירופה, הניחו אז, יוכלו יהודי ארצות האסלאם להפוך לנאורים כמונו. יהודי אירופה ראו בעצמם לא רק את רוב בניינו של העם היהודי - בשל היותם חלק מהציביליזציה המערבית - אלא גם את רוב מניינו של העם היהודי. ואכן, ערב השואה מנו יהודי ארצות האסלאם רק כשבעה אחוזים מהעם היהודי בעולם, וגם לאחר השואה וההשמדה של שליש מיהדות אירופה שיעורם לא עלה על 12 אחוז. חשוב לציין כי יהודי ארצות האסלאם שנחשפו לתרבות האירופית קיבלו אותה בדרך כלל בהתלהבות והיו חדורי תחושת שליחות ורצון להעבירה לקהילות "ילידיות" שטרם עברו את הטרונספורמציה הנדרשת. רק מיעוט מהיהודים פיתחו תגובת נגד

הסדר הקולוניאלי

כבר לפני מאתיים שנה הביאה התרבות הקרויה "מערבית" לשינויים רבים בתחום הטכנולוגי, בפילוסופיה, בפוליטיקה ועוד. תושבי המדינות שעברו מודרניזציה זכו ליהנות מרמת חיים גבוהה יותר, מחירויות רבות יותר ומהשכלה רחבה יותר. התקופה המודרנית גם הביאה עמה תחושה שהאנושות סוף-סוף נחשפה אל האור, אל הנאורות. שליטתם (או עליונותם הצבאית) של עמי אירופה כמעט בכל העולם, הביאה עמה את התפיסה שבזכות הנאורות בני תרבות המערב הנם עליונים על בני התרבויות האחרות - אלה שנקראו "ילידים" בפי בני המערב. לעליונות הזו היו כמה גרסאות. הקיצונית שבהן הייתה הגזענות, כלומר ההנחה שהעדיפות האירופית נובעת מגנים או מדם טוב יותר; אולם גם מי שלא היה שותף לגזענות זו האמין שבני אירופה עליונים יותר לאור חינוכם ותרבותם. הליברלים שבמחזיקי הגישה הזו האמינו שעם חינוך נכון וחשיפה לנאורות יוכלו גם ה"ילידים" להשתלב בתרבות המערב. במקומות שבהם בני המערב התגוררו לצדם של ה"ילידים", בארצות קולוניאליות כמו הודו, קונגו או אלג'יריה, לעליונות התאורטית היו גם ביטויים פרקטיים רבים: ה"ילידים" היו המשרתים של האירופים, ולכל מי שגדל שם היה ההבדל ברור לחלוטין. עוצמתה של תרבות המערב הייתה כה משכנעת, עד שגם אלה שלא נמנו עמה הכירו בעליונותה ושאפו להידמות לחבריה.

היהודים בכל מקומות מושבותיהם היו חלק מהתהליך העולמי הזה. האירופים שבהם

אבי פיקאר

יחסה של החברה הדתית-לאומית לישראלים שזכו לכינוי "מזרחים" ולסוג מסוים של תרבות שמכונה התרבות המזרחית, הוא סוגייה שמיעטו לעסוק בה. זאת, בייחוד בהשוואה ליחסי המזרחים עם התרבות החילונית הכללית וליחסי המזרחים והחרדיות - תחום שזוכה לעדנה בשני העשורים האחרונים. בעמודים הבאים אנסה להציג סקירה היסטורית של מערכת היחסים הזו וכן כיווני התפתחות נוכחיים. לא פעם ולא פעמיים שמעתי בהזדמנויות שונות הערות כמו: "יחס של הדתיים-לאומיים למזרחים הוא גרוע כמעט כמו יחסם של החרדים", ותיאורים של לא מעט מזרחים שהתחנכו במוסדות הכתר של הציבור הדתי-לאומי וחשו כיצד זהותם נרמסת או מוכחשת. ואכן, מידה לא מבוטלת של התנשאות התקיימה, ובמידה מסוימת עדיין מתקיימת, כלפי המזרחים בקרב המיינסטרים הדתי-לאומי. אולם התנשאות זו אינה נובעת מהתפתחות חברתית או אידאולוגית של ה"סרוגים", אלא היא תולדה של תהליכים היסטוריים עמוקים יותר שהחברה הדתית-לאומית בארץ, כמו שאר הסקטורים של החברה הישראלית, הושפעה מהם.

ד"ר אבי פיקאר הוא תושב ירוחם ומרצה במחלקה ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר-אילן.

מהחסות שפרשה על יוצאי ארצות האסלאם, שזכו בהמשך לכינוי "מזרחים": תמיכתם בציונות הדתית הייתה ניכרת ושיעורי ההצבעה למפד"ל בשכונות מצוקה ובעיירות הפיתוח המאוכלסות מזרחים היו כפולים משיעור ההצבעה למפלגה בכלל האוכלוסייה. ריכוז העולים המזרחים היו המקומות היחידים שבהם הציונות הדתית הייתה יכולה לקוות לזכות בבחירות מוניציפליות. גם המזרחים נהנו מהקשר הזה: הציונות הדתית הייתה הראשונה שעולה מאנשי העלייה ההמונית שימש חבר כנסת מטעמה (הרב פריג'ה זוארץ, מעולי טריפולי, שניהן בכנסת השלישית, בין

לשמירה על זהות עדתית ותרבותית. חסות זו נפרשה בעיקר בשתי זירות - בהתיישבות ובחינוך:¹

חלק ניכר מהמושבים שהקימה הציונות הדתית לאחר קום המדינה אוכלסו בעולים מארצות האסלאם. לא פעם הוקמו המושבים בסמיכות למושבים דתיים ותיקים ולקיבוצים דתיים, עם כי לעתים הקרבה הפיזית רק הגבירה את הריחוק המנטלי והדגישה את ההתנשאות של הוותיקים האשכנזים על העולים המזרחים.

בשדה החינוך נאבקה הציונות הדתית מול תנועת העבודה הדומיננטית על הכנסתם של

שמרנית לתרבות המערב, שבישרה את העמדת היהודי בשורה אחת עם האירופי. זהו ההקשר שבו התקיימה ההתנשאות של יהודים אירופים בארץ ישראל על יוצאי ארצות האסלאם לפני קום המדינה ואחריה. הציונים הדתיים לא היו שונים מיתר הציבור הציוני בארץ ישראל - מחד גיסא הם חשו שותפות גורל עם יהודי ארצות האסלאם, אך מאידך גיסא הם התייחסו אליהם בהתנשאות. כמו הציבור הציוני החילוני הם ראו בחיוב רב את עלייתם של יהודי ארצות האסלאם לארץ - הן בשל הסולידריות הלאומית, הן בשל תגבור המפעל הציוני - אך עם זאת הם חששו ושאלו את עצמם איך תוכל ישראל לעכל לתוכה גל גדול כל כך של עולים "ילידים", ועדיין להישאר חלק מהעולם ה"תרבותי".

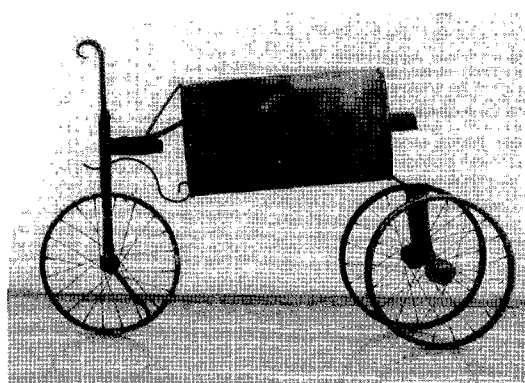
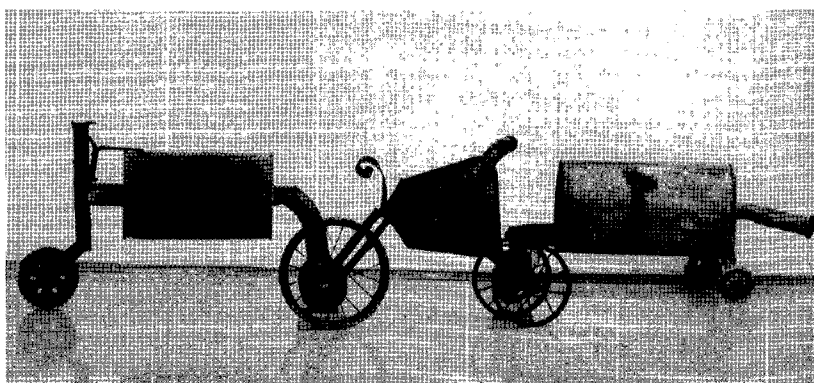
המזרחים כנכס

אנשי הציונות הדתית האמינו שחשיפת העולים מארצות האסלאם לתרבות הנכונה, ה"נאורה", תוביל להשתלבותם המהירה בחיי החברה המודרניים המתפתחים בארץ ולסגנון הארץ-ישראלי הייחודי של ציבור זה. הם גם האמינו שהאלטרנטיבה שהציונות הדתית מציעה - השתלבות בחיים לאומיים מודרניים לצד שמירת מצוות - היא האופציה המתאימה ביותר ליהודי ארצות האסלאם, שחלקם חיו בשילוב כזה כבר בארצות מוצאם. נוסף לכך, הצטרפותם של יהודי ארצות האסלאם לציונות הדתית בהמוניהם עשויה הייתה גם לשנות את מאזן הכוחות הפוליטי והדתי המקומי, שהותיר את הציונות הדתית במיעוט. לפיכך פרשה הציונות הדתית את חסותה על רבים מהעולים, ולעתים לחמה את מלחמותיהם, ששילבו מאבק בכפייה אנטי-דתית עם מאבק

הציונים הדתיים לא היו שונים משאר הציבור הציוני בארץ ישראל; הם ראו בחיוב רב את עלייתם של יהודי ארצות האסלאם לארץ, אך עם זאת הם חששו ושאלו את עצמם איך תוכל ישראל לעכל לתוכה גל גדול כל כך של עולים "ילידים" ועדיין להישאר חלק מהעולם ה"תרבותי"

רבים מהמזרחים השתלבו בפוליטיקה הודות לציונות הדתית (הן כזוטרים ברמה הארצית, הן ברמה המוניציפלית) והיא שימשה כר צמיחה נוח להתפתחותם. עם זאת, חשוב לציין כי המזרחים בזרוע הפוליטית של הציונות הדתית שימשו, כפי שהם שימשו בכל המפלגות הוותיקות, מעין קישוט שנועד לגרוף את קולותיהם של המצביעים בני עדתם. רק לעתים נדירות הם היו חלק פנימי ממעגל ההנהגה. ולמרות זאת, לחיים הפוליטיים יש דינמיקה משל עצמם - אהרון אבו חצירא (בנו של רבי יצחק אבו חצירא,

רבות ילדי העולים למוסדותיה. מאבקים אלה הביאו בין השאר לביטול שיטת הזרמים הפוליטיים בחינוך (1953). המעבר לחינוך ממלכתי לא מנע את המשכם של העימותים, אולם מיתן אותם במידה רבה. רבים מהמזרחים בחרו להצטרף למוסדות החינוך של הציונות הדתית, ושיעורם שם היה כפול משיעורם באוכלוסייה. אך גם במערכת החינוך הוסיפה להתקיים אותה שניות - מצד אחד רצו במזרחים, ומצד אחר התייחסו אליהם בהתנשאות וזלזלו במורשתם התרבותית. הציונות הדתית קצרה דיבידנד פוליטי

ז'אק ז'אנו, ממזרח שמש, פח וברזל, 1998 (פרטים).

נטשו לגמרי את מנהגי התפילה שהם התחנכו עליהם, ולימדו את בניהם מנגינות וטעמים מקרא אשכנזיים. הם ראו במורשת המזרחית מעין חטוטרת שיש להיפטר ממנה ולהעלים את זכרה, ושמות המשפחה עוברתו בהתאם: שרעבי, בן-אבו ואברג'יל הפכו לשר-אבי, בן-אבי ובר-גיל.

הזהות המזרחית זוקפת קומה

אולם השינויים הפוליטיים והחברתיים של סוף שנות השבעים הביאו גם לרנסנס בזהות המזרחית בארץ. במשרד החינוך הוקם המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח, המוזיקה המזרחית החלה לצאת מהגטו של התחנה המרכזית בתל אביב, והמחאה המזרחית, שהתקיימה במשך שנים רבות, חדלה להתמקד בסוגיות של קיפוח כלכלי ושוויון במשאבים והחלה להתמקד בסוגיות של זהות וגאווה עדתית. ממאבק על לחם הפך המאבק המזרחי למאבק על דגל, כמו למשל בעתירה נגד הסדרה "עמוד האש" בשל תת-הייצוג של המזרחים בה. גם חגיגות המימונה החלו להפוך מאירוע שולי של קבוצה עדתית לאירוע רב משתתפים בחסות ממלכתית, שכל פוליטיקאי מנסה לקושש בו קולות. הלגיטימציה שניתנה לזהות המזרחית הביאה לכך שגם בקרב ציונים-דתיים החלו מזרחים לא מעטים לדרוש התייחסות שוויונית יותר למנהגיהם ולנוסחם. מניינים ספרדים כמו בכמה מהיישובים, ותלמידי ישיבות מזרחים רבים החלו לשוב לנוסח אבותיהם.

תנועת תמ"י, שהתפלגה מתוך מהמפד"ל, נכנסה לכנסת ב-1981 והייתה המפלגה העדתית הראשונה שעברה את אחוז החסימה מאז 1951. סיסמתה, "בקומה זקופה", ביטאה היטב את ההתמקדות בשאלה של זהות וגאווה עדתית. תמ"י אמנם לא זכתה להאריך ימים כתנועה פוליטית, אולם היא בישרה את בריחת קולותיהם של תומכי מפד"ל מזרחים למפלגות שבהן הם חשו בבית - הליכוד, ומאוחר יותר ש"ס. המפד"ל הצטמצמה למחצית כוחה, ובעצם לא התאוששה עד היום.

אם תחושת העליונות על המזרחים הייתה תולדה של המודרניות בת המאה התשע-עשרה, ניצני הפוסט-מודרניזם בשנות השמונים של המאה העשרים בישרו את התמוטטה של תפיסת ההיררכיה התרבותית. מעתה חדל הנוסח האשכנזי להיות הנוסח ה"נכון" כי כך מתפללים בישיבות, והחלו מאבקים וקונפליקטים סביב סוגיה זו. המזרחים החלו

הלכו והתרחבו, ואילו בבתי הספר המקיפים נותרו התלמידים המזרחים החלשים מבחינה לימודית והמקפידים פחות במצוות.

לא רק במערכת החינוך החל תהליך של התבדלות, אלא גם בתחום ההתיישבות. מפעל ההתיישבות ביש"ע נבע כמובן בעיקרו ממניעים פוליטיים ולא חברתיים, אולם הוא אפשר למתיישבים להקים לעצמם קהילות הומוגניות ולגור עם אנשים כמותם. ההתנחלויות האידאולוגיות קיימו ועדות קבלה שלא אפשרו לאנשים בעלי רקע חברתי המרוחק מליבת הציונות הדתית להצטרף אל הגרעין הקשה של יש"ע. היו מזרחים ביישובים והיו גם כמה יישובים שזוהו כמזרחיים, אך

בכל בית כנסת אשכנזי היו כמה מזרחים ש"הצליחו", וחלקם

נטשו לגמרי את מנהגי התפילה שהם התחנכו עליהם. הם ראו במורשת המזרחית מעין חטוטרת שיש להיפטר ממנה ולהעלים את זכרה, ושמות המשפחה עוברתו בהתאם: שרעבי, בן-אבו ואברג'יל הפכו לשר-אבי, בן-אבי ובר-גיל

רוב המתיישבים היו אשכנזים (או ספרדים שהתחנכו במוסדות הכתר של הציונות הדתית), ובכך הגביה מפעל ההתנחלות את הגדרות בין הציונים-דתיים למזרחים. מאוחר יותר הקרינה ההומוגניות הדתית והחברתית של היישובים הקהילתיים שמעבר לקו הירוק גם אל המגזר העירוני בציונות הדתית, ושכונות הומוגניות רבות החלו לצוץ בירושלים, בפתח תקווה ועוד.

הזהות שהתקיימה בין מוצא אשכנזי ובין מעמד כלכלי גבוה ודומיננטיות תרבותית הביאה מזרחים רבים שהשתדרגו כלכלית לנטוש את בית הכנסת המשפחתי ולהתחיל להתפלל בבית הכנסת הציוני-דתי-אשכנזי. לעתים קראו לנוסח שהתפללו בו שם "נוסח אחיד", כפי שקרא לו הרב הראשי לצה"ל שלמה גורן, אולם זה היה העתק כמעט מדויק של נוסח החסידים ממזרח אירופה, ומנהגי בתי הכנסת המזרחיים לא ניכרו בו. בניגוד למזרחים חילונים שהצטרפו למעמד הבינוני, אצל הדתיים לוותה נטישת מסורת האבות באימוץ מסורת אבותיהם של אחרים. בכל בית כנסת אשכנזי היו כמה מזרחים ש"הצליחו" - חלקם הוסיפו להתפלל בנוסח ספרדי, והקהילה הבורגנית הייתה עבורם רק כלי להשתייכות חברתית, ואילו אחרים

אחיו של הבאבא סאלי) הפך בשלהי שנות השבעים, בטרם הואשם בפלילים, לאחד מבכירי המפד"ל. מאוחר יותר הייתה המפד"ל המפלגה הוותיקה הראשונה שבראשה עמד בן עדות המזרח (אבנר שאקי ב-1988).

תחושת בית ותחושת זרות

אך המזרחים שהוכנסו תחת כנפי הציונות הדתית לא תמיד הרגישו שם בבית, והדבר בלט ביותר במערכת החינוך. לא מעט מזרחים הרגישו שהמורים מתעלמים מהם, או אף בזים למנהגיהם ומתייחסים בזלזול למורשתם. מערכת החינוך הדתית אמנם הייתה נוחה יותר לרוב המזרחים מאשר מקבילתה החילונית או

החרדית דוברת היידיש, אך רק לעתים רחוקות התייחסה מערכת החינוך הציונית-דתית באופן שוויוני לחלוטין לערכים ולמסורות של יהודי ארצות האסלאם. נוסח התפילה שהיה שגור במרבית בתי הספר הדתיים היה נוסח אשכנזי, גם אם רוב התלמידים היו מזרחים. זה היה כמובן הנוסח האולטימטיבי במוסדות אליטיסטיים דוגמת הישיבות התיכוניות וישיבות הסדר וכן בסניפי בני-עקיבא, וכך נוצרה זהות מוחלטת בין רמה גבוהה ואליטיזם למסורת האשכנזית. גם אם הדברים היו פחות חדים ומוגדרים מאשר בחברה החרדית - ככל שהיו במוסד חינוכי יותר מזרחים, כך נתפסה רמתו כנמוכה.

השוני בין המזרחים לאשכנזים התבטא לא רק בסוגיית הנוסח אלא גם בסגנון ההקפדה הדתית: רבים מהמזרחים הקפידו פחות בשמירת מצוות מעשיות (מה שמכונה לעתים "מסורתיות"), והדבר היה לצנינים בעיניהם של המורים וההורים האשכנזים. הפערים בשמירת המצוות ובהישגים הלימודיים הביאו רבים מההורים האשכנזים לחפש לעצמם מסגרות אלטרנטיביות, שבהן שיעור המסורתיים והתלמידים שהוגדרו "טעוני טיפוח" יהיה קטן יותר. כך קמו בתי ספר פרטיים (הראשון בהם היה "נועם" בירושלים) והישיבות התיכוניות

לדרוש מקום של כבוד בכותל המזרח, ולעתים קרובות גם זכו לו. המקום המכובד שהפיוט זוכה לו בעשור האחרון הוא אחד מספיחי התהליך הזה.

הסרוגים יורדים אל העם

בשנות השמונים החלה הציונות הדתית במהלך של "התנחלות בלבבות". ביטוי זה, שטבע הרב יואל בן נון בעקבות חשיפת המחותרת היהודית, עסק בצורך של מתישבי יש"ע

את השלבים השונים שעברה הציונות הדתית ביחסה למזרחים אפשר לבחון באמצעות ההתייחסות למקומו של נוסח עדות המזרח בבתי כנסת ביישובים דתיים שונים: בקיבוצים הדתיים, שהוקמו בשנות השלושים עד שנות החמישים, אין כלל מקום לשילוב נוסח עדות המזרח בתפילה; המזרחים המעטים חברי הקיבוץ הדתי עוברים תהליך "השתכנוזות" מואץ, או נותרים עם סידורם הייחודי בשולי בית הכנסת; בהתנחלויות הוותיקות, שנוסדו

אם תחושת העליונות על המזרחים הייתה תולדה של המודרניות בת המאה התשע-עשרה, ניצני הפוסט-מודרניזם בשנות השמונים של המאה העשרים בישרו את התמוטטה של תפיסת ההייררכיה התרבותית. מעתה חדל הנוסח האשכנזי להיות הנוסח ה"נכון" כי כך מתפללים בישיבות

להגיע לכל שכבות האוכלוסייה. בעיקר היה ברצון לקשור מחדש את המזרחים שבעיירות הפיתוח לציונות הדתית: בקריית שמונה, במעלות ובמבשרת ציון הוקמו ישיבות וסביבן קהילות דתיות-לאומיות; תלמידי שמינית נשלחו ללמוד את שנת התיכון האחרונה שלהם בעיירות פיתוח (של"ף - ראשי תיבות של "שמיניות לעיירות פיתוח"), כדי ליצור בהן מוקד של פעילות חברתית; בני-עקיבא החלה לארגן גרעיני נח"ל משימתי שיעדם היה עיירות פיתוח. בשנות השמונים היה זה מפעל בחיתוליו; במחצית השנייה של שנות התשעים זה כבר הפך לטרנד בציונות הדתית - בכל עיירת פיתוח או שכונת מצוקה התרכזו צעירים סרוגים חדורי אידיאלים (אצל חלקם - אידיאלים חברתיים, אצל אחרים - אידיאלים פוליטיים ודתיים).

בשנות השבעים והשמונים, מתקיים בדרך כלל גם בית כנסת או מניין בנוסח עדות המזרח - לרוב, לא בבית הכנסת המרכזי של היישוב אלא בבית כנסת נפרד, בקומה התחתונה או במקלט כלשהו. בהתנחלויות שהוקמו משנות התשעים ואילך אפשר לראות בית כנסת אחד שבו הנוסח מתחלף בהתאם לחזן, ונוסח עדות המזרח שם לגיטימי בדיוק כמו הנוסח האשכנזי.

סיכום ביניים

הדה-לגיטימציה של הזהות המזרחית, הגרעינים בעיירות הפיתוח, צמיחתו של דור שלם של בוגרי ישיבות ציוניות-דתיות הגאה בזהותו המזרחית - כל אלו שינו את מערכת היחסים בין הציונות הדתית למזרחים. האם נעלמו המתחים? האם חדלה ההתנשאות?

ככל הנראה עדיין לא. גם היום מרבית האנשים שמזהים עצמם בתור ציונים-דתיים הם אשכנזים, וכך גם תרבותה ושיריה של הציונות הדתית. אך עם זאת, מוקדים שבהם קיים ניכור עמוק בין מזרחים לאשכנזים, כפי שהוא מתקיים בחברה החרדית, הולכים ונעלמים. בתואר מנהיג רוחני של הציונות הדתית התעטר דווקא רב ספרדי - הרב מרדכי אליהו; במוסדות החינוך של רשת צבי"ה ונועם מחלקים יותר סידורים בנוסח עדות המזרח מאשר סידורים אשכנזים; והמעמד הבינוני הרב-עמית בישראל מטשטש מעט את התמונה של פער וניכור עמתי. ובכל זאת, במובלעות מזרחיות מובהקות עדיין נתפסת הציונות הדתית כגוף אשכנזי - אולי גוף סימפטי ונחמד, אבל "לא מפה".

הצלחותיה של הציונות הדתית בקרב בוגרי מוסדות הכתר שלה אינן מאפשרות לה לנוח על זרי הדפנה, ואתגריה בסוגיה זו עדיין רבים. אין מקום לטענה שאשכנזיותה של הציונות הדתית היא נחלת העבר ושהעלאת הנושא היא בכינות עמיתית, אולם באותה מידה אין מקום לטענה שהציונות הדתית היא חברה אשכנזית מתנשאת ומסוגרת שלא התחולל בה כל שינוי בעשרות השנים האחרונות. עדיין יש מקום לביקורת על הציונות הדתית בכיוון זה, וצריך להמשיך להעיר ולהאיר את עיני המחנכים והמנהיגים. אך עם זאת, אין להתמקד רק בחצי הריק של הכוס, ויש לראות ולהוקיר את השינוי שהתחולל בעשורים האחרונים במרבית שדרותיה של הציונות הדתית.

¹ בעניין כפיית חינוך לא דתי על ילדי התימנים ראו למשל את ספרו של צבי צמרת, ימי כור ההיתוך, שדה בוקר 1993.

www.toravoda.org.il

הרשמו לידיעון השבועי, היו חברים בפייסבוק, בטוויטר וכדה-מארק-קפה. היכנסו, קחו חלק והשפיעו!!!

אשכנזים, אישורו כפניו, אכזאוו, אומנצוו, אקיאוו אלו